

Péterfy László

Havadtő sírkőfaragói

■ Az erdélyi falusi temetők díszesen faragott fejfáikról nevezetesek. Különösen a kalotaszegi és székelyföldi kopjafás temetők híresedtek el, melyekről már a XIX. században számtalan ismertetés és tanulmány jelent meg. Talán ezért tartja magát napjainkig az a közvélekedés, hogy a régi falusi temetők sírjelei eredetileg fából készültek, és a sírkövek megjelenése csak kései fejlemény. Ebben a változásban a témával foglalkozók jó része a polgárosodás, a társadalmi változások megnyilvánulását látta. Valóban sok helyen volt megfigyelhető ez a folyamat, de úgy tűnik, nem általánosítható. Eszerint a falusi temetőkből nagyjából a XIX. század közepétől számíthatóan fokozatosan kiszorulnak a helyi fafaragók fejfái, kopjafái, és helyüket a városokon (ritkábban falvakon) működő sírkőfaragó mesterek síremlékei foglalják el. Vannak azonban a Székelyföldnek olyan területei – ide tartozik a régi Marosszék falvainak egy része –, ahol a temetőkben csak sírköveket találunk, és emléke sincs annak, hogy fejfák, kopjafák valaha is lettek volna. Ezekben a temetőkben a leggazdaságosabban és legegyszerűbben beszerezhető anyagból, a falvak határaitban található „terméskőből” készültek a sírjelek, melyek erre a célra természet adta formáikban felhasználhatók voltak. A Kis-Küküllő és a Nyárád mentén azoknak a falvaknak a temetőiben, melyek kívül esnek a természkő előfordulásának övezetén, a temetőkben fejfákat vagy fakeresztet találunk. Azokon a területeken, ahol a „terméskő” a legnagyobb bőséggel fordult elő, kereskedtek is a követ: elsősorban építkezésekhez és sírkőnek való darabokat szállítottak a kőben szegény vidékekre. Ezekben a falvakban alakultak ki azok a kőfaragó központok, melyek a XIX. század folyamán és a XX. század első felében sírkőfaragásra szakosodtak.

A természkődarabokból készített sírjelek mellett, a XX. század elejétől mind gyakrabban jelennek meg a Nyárád és Kis-Küküllő menti temetőkben olyan sírkövek, melyeket kemény kőből, andezitből faragtak. A kőfaragás tech-

nikájának ismerete a hegyek lábánál, az andezitövezetben elhelyezkedő falvakban terjedt el, ahol a részint kőbányákban, de leginkább a környező hegyoldalokban talált kővekből faragták a sírköveket.

Vidékünk falusi temetőiben a XVIII. század közepétől maradtak fenn évszámmal, feliratokkal, gazdag ornamentikával vésett sírkövek. A korai sírköveken ritkán láthatóak rövid feliratokon és évszámon kívül egyéb faragások. A feliratok betűi sokszor kuszák, bizonytalanok, gyakoriak a rövidítések, kihagyások, hibásan alkalmazott írásjelek. A vésett vonalakkal megjelenített, rendszerint tulipánra emlékeztető stilizált ornamentika a XIX. század elejétől válik általánossá. Ennek a motívumnak szinte falvanként jellemző formái alakulnak ki – sok helyen virágtővé, edényből kinövő virággá gazdagodva –, ami azt jelzi, hogy minden falunak meglehetett a maga sírkőfaragó embere. Ebben az időszakban elhelyezett sírköveken csak ritkán találkozunk a kövek természetadta formáját megváltoztató alakítás nyomaival.

A temetők homokkőből készített síremlékeinek két csoportját különböztethetjük meg. Az egyik csoportba sorolhatók azok, melyeket kőfaragásra szakosodott szakemberek készítettek. Ezek a rendszerint szabályos formára faragott, nagybetűkkel vésett, vagy mélyített antikva betűfelirattal, domború faragással kialakított ornamentikával díszített sírkövek értelmiségi, (lelkészek, tanítók, postamesterek), illetve a faluban élő rangos családok, nemesek, földbirtokosok sírjain vannak. Ezek a sírok a templomok cintermeiben, vagy a temetők elkülönített területén, rendszerint elhatárolt családi sírkertekben helyezkednek el.

A síremlékek túlnyomó többsége a falvakban élő parasztcsaládok sírjain található. Ezek anyaga alakítatlan homokkő, melyeket kezdetben minden felirat vagy véset nélkül helyeztek a sírokra. Később, nagyjából a XVIII. század utolsó évtizedétől bizonytalan betűkkel vésett rövid feliratok, esetenként vésett vonalakkal növényi or-

namentika, vagy elvontabb jelképek jelentek meg a sírköveken. A sírkőkészítést és talán a feliratok szövegének megfogalmazását a falvakban élő írni tudó, ügyes kezű parasztemberek végezték.

A sírkőfaragás műfajának kialakulásában fontos szerepük volt azoknak a tehetséges parasztembereknek, akik a népművészet – különösen a fafaragás – hagyományából, a hivatásos sírkőfaragók ismereteiből egységes stílust teremtettek, ösztönösen felidéződő ősi jelképekből és formákból, egyéni leleményből. A falusi sírkőkészítők munkáin olyan jelképek jelennek meg, melyek évezredekkel korábban alakultak ki. Ezek a sírköveken az étellel és a halállal kapcsolatos – szinte változatlan tartalommal – továbbélő képzetek nyernek vizuális kifejezést, melyek eredendően mágikus képzetekhez kapcsolódtak. A XVIII. század végén induló, a XIX. század közepén kiteljesedő sírkőfaragás műfaja a magyar népművészet szerves része. Ugyanaz a szemlélet és forma jellemzi, mint a magyar népművészet egészét.

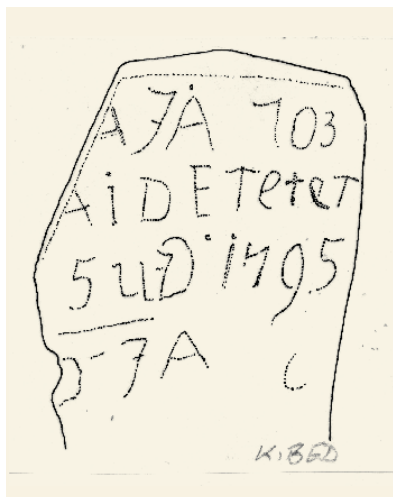
Korai sírkövek

A legrégebb sírkövek Marosszéken a Nyárad menti Szentgerice unitárius temetőjében maradtak fenn. A nagyobb lélekszámú unitárius hitfelekezet XVI. században alakult egyháza központi szerepet töltött be Erdélyben. A XII–XIII. század fordulóján épült templomában számos zsinatot tartottak. A templom díszesen festett kazettás mennyezetét székely asztalos, Kozma Mihály készítette 1670-ben. A szentgericei temető sírköveinek készítői nem változtattak a kövek eredeti formáján, nem alakítottak ki plasztikusan faragott ornamentikát, a feliratot és az ábrázolásokat a kő természet adta sima felületére vésték. A feliratok nagy gyakorlatra valló, egyenesen szabályos betűi alapján arra lehet következtetni, hogy készítői iskolázott emberek, lelkészek vagy festőasztalosok lehettek. Ezt bizonyítja az egyik legkorábbról fennmaradt, 1748-ban készült síremlék is, melynek feliratán a jellegzetes betűösszevonások, az A betű megtört összekötő vonala, díszesen cifrázott 1-es számjegy és a feliratot lezáró lendületes vonalkompozíció a kazettás mennyezetek stílusát idézik.

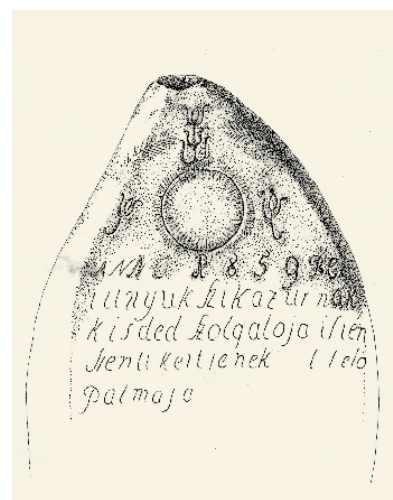
A XIII. század végén készült az a síremlék, melynek díszítményén a marosszéki falusi temetőkből elsőként jelenik meg a virág és szív együttes ábrázolása. A kő felső részére vésett, jellegzetesen stilizált tulipán kétfelé hajló szirmai kis szívformában végződnek, és vaskos szíromleveleket fognak közre, középen szív alakú rajzolat, a körvonalakat pontsor díszíti, mint a festett díszítményeken. Mellette „VIRÁG” felirat, mintha a leírt szó önmagá-

Nagykendi református temető egyik legrégebb sírköve

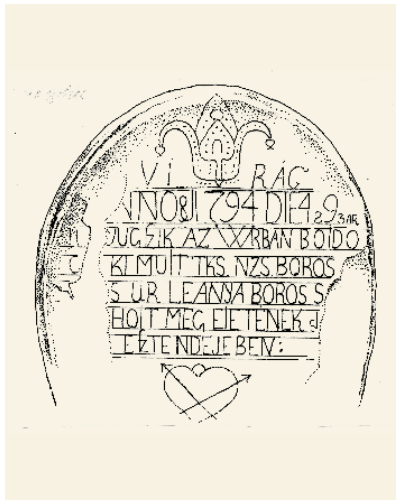

Régi sírkő a kibédi református temetőből.

Református temető Nagykend

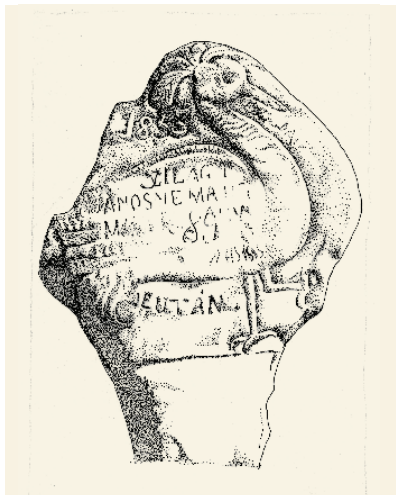
Unitárius temető
egyik régi sírköve
Szentgerice

1848-as huszár-
tiszti sírköve
Unitárius temető
Bözöd

Órdarut
ábrázoló sírkő
Református temető
Havadtó

ban is a tulipán-ábrázolás jelképes tartalmának hangsúlyozása lenne. A szöveget vonalak közé véste készítője, bizonytalan formájú betűkkel, az U betűt W-vel jelölte, mint ahogy sok régi szövegben gyakori. A felirat alatt szív vésete látható két keresztbe tett nyílvevesszővel, ami a kazettás mennyezetek gyakran előforduló díszítőmunkája. A korai sírkövek vésetein gyakran találkozunk hasonló virág-, tulipánábrázolásokkal. Ábrája a XIII. század második felében készült sírkövek leggyakoribb díszítőmotívuma, és falként különböző variációi a XX. századig követhetők nyomon.

A szentgericei temető XIII. század második felében készült sírkövei egységes képet mutatnak. Mintha ugyanattól a kéztől származna valamennyi. A feliratok szövege, betűinek formája, a vésett ornamentika jelképeinek átgondolt alkalmazása tanult készítőkre utal. Feltételezhetjük, hogy készítői – vagy legalábbis a feliratok és jelképek előrajzolói – lelkészek lehettek. Ezt bizonyítja az a latin szövegű síremlék, amely az 1789-ben elhunyt „Michaelis S Kozma”, Kozma Mihály szentgericei lelkész számára készült. Ezt a latin nyelvű sírfeliratot – ami egyedülálló a maroszéki falusi temetőben – csak lelkész fogalmazhatta.

A sírkövek egy-egy csoportja elkülöníthető a faragás stílusa, a jellegzetes ornamentika, vagy a feliratok betűformái alapján. Ezek a jellegzetességek egy-egy sírkőfaragó munkáihoz köthetők. E szempontok alapján válogatva a környék temetőiben feltűnik néhány nagy műgonddal faragott síremléktípus – mindenik jeles családok sírjain –, melyek különlegessége egy-egy jellegzetes ornamentika, vagy a betűk, illetve a számjegyek sajátos formája. Ilyenek az egy mesterhez köthető szalagfonatos díszítőműű sírkövek, melyeken a domború faragással készült, kígyószzerű fonat körültekeredik a sírkövek felületén, keretbe zárva a szövegmezőt és egy jellegzetes szívekből komponált rozettát. A mester nevét és műhelyének helyét nem sikerült kideríteni. Munkái közül sajnos kevés maradt meg.

Nagyjából az 1840-es évek közepén készülhetett a székelyvajai temetőben Horvát István „iskolatanító” emlékköve, melyet lendületesen, szellemes megoldásokkal összehajtogatott, egymásba hurkolódó szalagfonat díszít, a fonat a kő felső részén három nyolcszirmú virágot, a szövegmező alatt nyitott könyvet fog közre. A nyitott könyv a lelkészek és a tanítók jelképe.

Talán a legszebb szalagfonatos sírkő a bözödi unitárius temetőben található. A síremlék készítője kihasználva a kő természet adta formáját, a kicsúcsosodó felső részére az elhunyt 1848-as honvéd katonai rangját kifejező úgy-

nevezett „panyóka” huszártiszti sapkát faragott. A bonyolultan összecsomózott szalagfonat tagolatlan koszorút fog közre, közepén nagyméretű nyolcszirmú virággal.

A következő figyelemre méltó sírkő már átvisz minket a havadtői temetőbe. A sírkő egy nagyjából 100×70 cm átmérőjű, szabálytalan formájú terméskő lap egész felületét kitöltő hatalmas madár domborművű ábrázolása. Az erősen megkopott felirat ezen is szűkszavú, csak a név, életkora és a készítés évszáma olvasható. Az elhunyt-ról minden fontos tudnivalót a gyönyörűen faragott madár mond el. A madár fél lábán áll, felemelt lábában követ tart, minden bizonnyal a mondabeli őrdarut ábrázolja. A sírkövön megjelenített történet egyik legkorábbi leírása Miskolci Gáspár 1691-ben megjelent *Egy jeles vad kert* című könyvében olvasható: „... éjjel mindenkor egynéhányan közülök hűségesen strásálnak, hogy a többi bátrabban aluhasanak. Akik stásálnak pedig, azok egy-egy követ tartanak fél laboknak körmei között, a másikon pedig veszteg állnak: Ha mikor azért a strásák el-találnak alunni, a kőnek a körmök közül való kiesések által menten fel-serkentenek.” Az őrdaru gyakran előfordul címerképeken, általában a tisztviselők, prédikátorok és a tanulók jelképe volt. Síremléken a kolozsvári házsongárdi temető 1693-ban készített sírkövén ábrázolják először.

Havadtői sírkőfaragók

A XIX. században kialakult sírkőkészítő központok közül a legjelentősebb Havadtő. A falu a Kis-Küküllő mentén található, a településnek nevet adó Havad patak torkolatánál. Lakói református székelyek. A Küküllő itt kiszélesedő völgyében mezőgazdasággal, állattartással foglalkoztak. A határában bőven található a már említett homokkő, mellyel régóta kereskednek. Ezt bizonyítja egy 1862-ből való presbiteri határozat, amelynek egyik kitétele így szól: „senki követ ne hordjon kereskedés végett, míg az egyház kőkerítése meg nem lesz.” Általános jelenség volt e gyenge minőségű termőfölddel rendelkező vidéken, hogy a falvak a természet adta lehetőségeiket kihasználva valamilyen jövedelemkiegészítést jelentő mesterségre, háziiparra specializálódtak. Havadtőn a kővel való kereskedés és a sírkőfaragás vált jövedelmező foglalkozássá.

A faluban a XIX. század 40-es éveitől több sírkőfaragó is tevékenykedett. Az itt készült sírkövek nem csak a szomszéd települések, de távolabbi falvak temetőibe is eljutottak. A XX. század elejétől az 1940-50-es évekig több mint 30 falu számára készítettek, vagy szállítottak sírköveket a havadtői kőfaragók. Ismertségét két dolognak köszönheti: az itt dolgozó kőfaragók tehetségének,

és annak a vállalkozó szellemnek, melynek révén a XIX. század közepétől közel száz éven át sírkövekkel látták el a környező falvak temetőit.

A falusi sírköveken ritkán találkozunk készítőjének nevével, monogramjával, vagy mesterjegyével. A havadtői sírkőfaragók kivételek, az itt készült síremlékeken gyakran olvashatjuk készítőik nevét, ezek legkorábban az 1840-es évek elején jelentek meg a sírköveken. Ekkor két nevet azonosíthatunk: Szopos István és Menyhárt Károly. Szopos az idősebb, aki 1814-ben született Havadtőn. Nemes, birtokkal rendelkező családból származik, amit egy 1841-ben készített sírkövén a szöveg végén azonos méretű betűkkel így jelez: „irta Szopos ist: Ármalista”. Kissé bizonytalan véséssel készült feliratain a kis- és a nagybetűket keverve alkalmazza, a természetes formában meghagyott sírköveinek díszítménye általában egy virág, esetenként kétoldalt csipkézett vonalak végén két középre hajló tulipán.

Ezekben az években kezdi meg pályafutását a legtehetségesebb havadtői sírkőfaragó: Menyhárt Károly. Első sírköveit meglepően fiatalon, alig tízévesen faragja. Ő is rangos családból származik, egy korai elhunyt rokona számára készített sírkövén Nemes és Nemzetes Menyhárt János felirat szerepel. Nemes és nemzetesnek titulálja elhunyt apját „Mozsest” is egy később faragott nagyméretű sírkövön. A Menyhárt család szinte tőszomszédja volt Szopos Istvánnak, Károly gyerekként innen kaphatott ösztönzést a sírkőfaragáshoz. Erről árulkodnak első sírkövei, melyeken ugyanazokat a motívumokat láthatjuk, mint Szopos faragásain. Menyhárt Károly főleg népes családjá számára, közeli és távolabbi elhunyt rokonok sírjaira faragott sírköveket. Nevét először egy 1840-es évek elején készített, töredezett állapotban fennmaradt sírkőre vési fel.

1845-ben több olyan sírkő készült, melyeken – bár nem jegyezte fel nevét – a faragás stílusa, a díszítmények elhelyezése Menyhárt Károlyra utal. A következő hat évben azonban nem találunk Menyhárt-faragásokat a havadtői temetőben. Az ebben az időszakban készült sírkövek valószínűsíthetően Szopos István munkái. Csak 1851-ben tűnnek fel újra olyan sírkövek, melyeken M. K. monogram van. Ezekben – bár még mindig természetes formájukban hagyott kövek – új stílus és technika megjelenését észlelhetjük. Az új szemléletű sírkövek arra engednek következtetni, hogy Menyhárt Károly ezeket a bizonyára sok tanulsággal szolgáló éveket falujától távol töltötte. Ezt igazolja egy havadtői önéletrajzíró visszaemlékezése, melyből arról értesülünk, hogy Károly az 1848-49-es szabadságharcban honvédként szolgált. Korábban meg-

jelent tanulmányomban feltételeztem, hogy katonászkodása előtt a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja lehetett. Nincs adat arról, hogy a szabadságharc leverése után hogyan és mikor tért haza, de tanulmányait nem folytatva falujában maradt, és továbbra is kőfaragással foglalkozott. 1851 szeptemberében három síkővet faragott. Mindhárom kövön megfigyelhetjük Menyhárt jellegzetes újításait, a mélyített felületeket, a domború faragással készített részleteket, de ami a legszembeütőbb, a látvány egészének kitűnő arányérzékkel átgondolt kompozíciója.

A koponya, keresztbe tett lábszárcsontokkal a régi főúri síremlékek és a városi temetők sírköveinek szinte elmaradhatatlan ábrázolása. Gyakori jelképe a marosvásárhelyi református temető régi, XVIII. században készült síremlékeinek is. Falusi temetőikben ritkán fordul elő, és akkor is rendszerint lábszárcsontok nélkül. Menyhárt Károly munkáira később is jellemző, hogy háromhárom lekerekített szélű levelet farag a szabályos kerekre formált koponya köré.

Ugyanezt a koponyát faragja egy másik sírkövére is, melyet egy három hónaposan elhunyt csecsemő emlékére állítottak. Ezen a kövön a koponyát fölül helyezi el az év számmal együtt, elmarad a mélyített szövegmező, helyette fölül íves vonalakkal záródó háromszögbe vési a feliratot és a szellemesen összevont betűkompozícióval IMK monogramot. Ami ennek a sírkőfaragásnak legfeltűnőbb motívuma, az a szövegmezőt határoló háromszög felső sarkaiból indított két szívből lefele növekvő tulipán. Sokatmondó és elgondolkodtató megoldás, amire két magyarázat adódik: vagy ösztönös arányérzék okán helyezte a háromszög két oldalán kialakuló üres tér kitöltésére a virágokat, vagy tudatosan, ebben a formán kívánta kifejezni a köztudatban megőrzött ősi hiedelmeket a halálon túli világról, a „túlvilágról”, ahol minden e világ tükörképeként fordítva van, és a lélek tovább él.

Az 1852. év szerencsés fordulatot hozott Menyhárt életébe. Ez év november 12-i egyházi jegyzőkönyvi bejegyzésből arról értesülünk, hogy a református egyháztól segédtanító megbízást kapott. E szerint képesítése alkalmassá tette a tanítói állás betöltésére, sőt visszaemlékezők szerint jegyzői feladatokat is végzett. Tanítói kinevezését is két sírkővel hálálta meg, az egyiket Király István lévitának, a másikat a református egyház kurátorának, Taar Mihálynak készítette. A sírkövek különlegessége, hogy nem aktuális temetés alkalmára készültek, Király István ugyanis majd csak húsz év múlva foglalja el helyét a neki szánt síremlék alatt, míg a kurátor Taar Mihálynak szánt sírkövön a huszonhét éve elhunyt apja nevét olvashatjuk.

A két sírkő Menyhárt Károly munkásságának fordulópontját jelenti. Ezek az első olyan sírkövei, melyek a kőfaragó mesterség szabályai szerint készültek. A Király István lévita, vagyis lelkesítő szolgálatot is végző tanító és ügyvéd ajándékként készített sírkő Menyhárt Károly egyik legprofibban faragott munkája.

Ám méretben is nagyobb, a motívumok gazdagságában is jelentősebb az ifj. Taar Mihály kurátor apja emlékére készített sírköve. Ez a síremlék a havadtői temető különlegessége, Menyhárt Károly munkásságának legjelentősebb darabja. A síremlék id. Tar Mihály gazdálkodó elhunyt alkalmából készített kisméretű kő helyére került, melynek kezdetleges felirata gyakorlatlan kézre utal, különlegessége a szöveg alá vésett kis eke ábrája. Ez a kis véset az első a későbbiekben oly gyakori ekeábrázolások sorában.

A sírkő legkülönösebb, legtalányosabb része a háttára faragott dombormű. Az enyhén domborodó felületet nagyméretű, természetűséggel ábrázolt, dús lombú, hangsúlyozottan három gyökérrel ábrázolt fa osztja két egyenlőtlen részre. A keskenyebb jobb oldalon, a fa gyökerénél, törzshöz szorulva különös öltözetű, nagy fejű, hosszú, hegyes szakállú, lekonyuló bajszú öregember áll, összefogott kezében – melyet a szakáll félig eltakar – nyitott tekercset tart, melyen olvashatatlanul elmosódott felirat betűi sejlenek. A fa bal oldalán, jóval szélesebb felületen ülő szarvas domborművű ábrázolása, melynek agancsai a lombkoronát érintik. A szarvas alatt lesarkalt keretben „Készítette Menyhárt Károly” felirat, fölül a kézben tartott tekercshez hasonló felületen nagyméretű évszám: 1852.

A dombormű egészét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy faragója elsősorban az ábrázolások rejtettebb, jelképes tartalmára gondolt. A dombormű három szimbolikus tartalmú objektumra épül. Központi eleme a feltűnően méretezett hármastörzses gyökérrel ábrázolt fa. A háromágú gyökér a fa nem mindennapi szerepéről árulkodik. A három a számmisztikában az egyik legösszetettebb jelentésű szám, többek között bölcsesség, az isteni teljesség és a harmónia kifejezésének tartják. A fa a növényi szimbólumok között az élet, az örök növekedés és a megújulás egyik jelképe, de a magyar népmesék megőrizték az ősi világfa, az „égig érő fa” képzetét is, melynek ágai a misztikus felső világot tartják, törzsén felkapaszkodva a beavatott az égi világba juthat. A fa lehet a családot, a nemzetiséget jelképező „családfa”, és ez esetben a gyökerénél álló alak a család őseit jeleníti meg. Nem lehet véletlen a szarvas ábrázolása sem. A békésen üldögélő szarvas nem az emberalakokkal egy síkban, hanem magasabban, mintegy

lebegve jelenik meg, agancsa a fa koronáját érintve, azzal szinte egygyé válva jelzi, hogy nem mindennapi lényről van szó. A szarvas évente elhullatott és újránövesztett agancsa okán az újjászületés, a halhatatlanság és az elvarázsoltság jelképe. A keresztény vallási képzetekben a szarvas Krisztushoz, a megváltáshoz készülődő lélek megjelenítése.¹ A köztudatban ma is élő magyar népi hagyományban a „csodaszarvas” Isten által küldött mitikus vezérállat. A naiv művészet sorába tartozó különös alak értelmezéséhez ruházatának jellegzetességei vihetnek közelebb. Az egyedi ábrázolás előképének nem található nyoma a korabeli ikonográfiában. A kezében tekercset tartó statikus emberábrázolás leginkább a templomi falképek szentjeit idézi, a figura ábrázolása azonban a faragó leleményének tűnik. Az aránytalanul nagy, széles járomcsontú, lógó bajszú arcon az elkeskenyedő szakáll mintha rátét volna, szinte torz kis karjain szoros ruhaujj, felsőttestén combközépig érő ruha, alatta mintha díszített szélű, redőkben aláhulló bokáig érő palást, vagy köntös lenne, melyen elöl, kétoldalt ívben hajló vastag, kötélszerű öv vagy derékszíj lóg le, középen feltűnően nagy bojtal. Furcsán szétálló lábain talán csizmát visel.

Az öltözet szokatlan, régmúltat idéző részei, a különös főveg és a mélyen lelógó derékvö a tekintélyességet jelölő nagyméretű bojtal – ami hatalom és a beavatottság jelképe – talán a székelyek egyik „rabonbánnak” nevezett vezérért ábrázolja. A krónikára utalhat a kézben tartott szétnyíló tekercs is.

Menyhárt faragásai arról tanúskodnak, hogy jártas a jelképek világában, elképzelései, gondolatai vizuális kifejezésére könnyen rátalál. Ez esetben is feltételezhetjük, hogy ez a különös dombormű valamilyen formában kapcsolatban lehet az elhunyt családjával, akikhez rokoni szálak fűzték. A család gondolkodására utaló első jelzés már a felirat szövegében feltűnik. A régi kis sírkövön „tAR miháj” felirat szerepel, a Menyhárt Károly faragta síremléken: „JO N HONFI ERÉNYES GAZDA ÉS APA TAAR MIHÁLY” A megváltoztatott családnév, de különösen a „honfi” jelző, az időszerű szellemi áramlatokra nyitott, a nemzeti érzelmek iránt elkötelezett ember gondolkodásáról tanúskodnak. Ez érthető is, hiszen a reformkor eszméi a legeldugottabb falvakba is eljutottak, a szabadságharc eseményei sok családot közvetlenül érintettek. Fokozottan érvényesült mindez a székelyek lakta településeken. Mindez azonban nem szolgál magyarázatul a dombormű értelmezéséhez.

A XIX. század első felében volt még egy közérdeklődést foglalkoztató hír, mely főleg a székelység körében váltott ki izgalmakat: a „Csiki székely krónika” fellelése.

Menyhárt Károly elhunyt kisfia számára faragott sírköve
Református temető
Havadtó

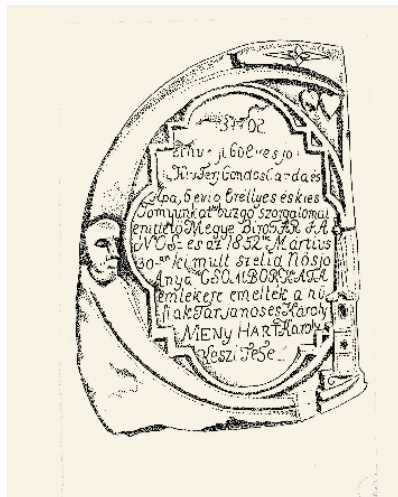
Menyhárt Károly Taar Mihály emlékére faragott sírkövének hátoldala
Református temető
Havadtó

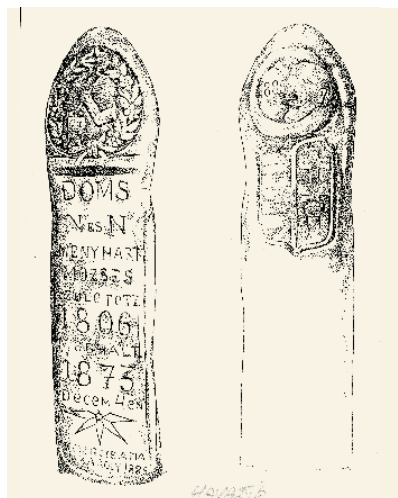
Menyhárt Károly Taar Mihály emlékére faragott sírköve

Az 1840-es években több leírásban, regényben, újságcikkben foglalkoztak a krónikában szereplő adatokkal, a „rabonbánok”, a „székely áldozópohár” és több felmerülő kérdéssel. Voltak székely családok, akik a rabonbánok rokonainak tartották magukat, és vita folyt az egyenes ági leszármazottságról. A korszak hangulatát meghatározta a szabadságharc leverése utáni nyomasztó légkör, melyben önbizalmat keresve oly sokan tekintettek vissza a múltba. Talán ezzel magyarázható a krónika iránti fokozott érdeklődés is. Elképzelhető, hogy a messzi múltba visszavetített képzelet rejlik a Tar család rangosabbnak tűnő Taar névváltoztatása mögött, és ezzel függhet össze Menyhárt Károly sírkő hátára faragott domborműve. Nem zárható ki a gondolat, hogy a Taar család feltételezett „rabonbán” őseit jeleníti meg a dombormű talányos alakja.

Menyhárt Károly faragott sírkőve a tornyot építtető kurátor emlékére.

Menyhárt Károly apja sírjára készített síremlékének elő és hátoldala.

Az elkövetkező jó néhány évben nem találunk Menyhárt Károly által készített sírkövet a havadtői temetőben. Az 1852-ben készített munkáihoz hasonlítható kvalitású sírkövek csak jóval később, a 70-es, 80-as években kerültek ki műhelyéből. A '60-as évek elején néhány visszafogottan faragott kisebb méretű sírkő jelzi tevékenységét, azokat is szinte kizárólag elhunyt családtagjai számára készítette. Mégis fontos figyelni rájuk, mert olyan motívumokat jelenítenek meg, melyek később, a havadtői sírkövek különleges ismertetőjelévé, szinte védjegyeivé válnak. Közülük legjellegzetesebb a hármassával ábrázolt, kerek végű levélcsozor, mely Menyhárt Károly munkáin korábban is megjelenik. Ennek a motívumnak a környező falvakba való elterjedését igazából jóval később a XIX. század vége felé, a XX. század első évtizedeiben mérhetjük fel.

A levéldíszekből képzett díszítmények között az egyik legszebb kompozíció az a szívből kinövő, részarányosan széthajló levelekből, virágokból képzett díszítmény, amelyet Nagykendén csak gyerekek sírjára helyeztek, de máshol is főleg a fiatalon elhunytak, lányok, asszonyok sírjain láthatóak. Ez a díszítmény is először az 1860-as évek elején faragott Menyhárt-sírköveken jelenik meg, általában csigavonalba kunkorodó végű ívben foglalt keretben.

A levélkompozíciók két jellegzetes formája: a két sarokból, vagy fölülről egy pontból indított három-három levél és a rendszerint szívből kinövő részarányos virágtő, erőteljes dekoratív megjelenése mellett mélyebb tartalmak kifejezői. Az egyik kompozíció egy pontból szétnyíló lendületes vonalaival az életbe vetett hit legyőzhetetlenségét, az élet szépségét sugározza, a másik lehajló, befele forduló formájával a belenyugvást, az élet végének elfogadását sugallja.

A jellegzetes levéldíszek mint nyomravezetők segítenek rátalálni a Havadtón készült sírkövekre. A vallási hovatartozást jelző síremlékek közül kiténik néhány sírkő, melyek jelzik, hogy a havadtői sírkőfaragók vállalkozását nem befolyásolták a nemzeti vagy felekezeti hovatartozás korlátai. Megrendelőik között ott találjuk a falvak római katolikus családait, az ortodox románokat ugyanúgy, ahogy a környék településein élő zsidó közösségeket. A zsidó temető kialakulása összefügg Böződújfalú különös történetével. A falu neve a romániai falurombolás kapcsán vált közismertté, amikor egy víztároló építésével elárasztották. Ezzel egy Erdély történelmében egyedülálló hagyományú közösséget tettek tönkre, semmisítették meg, melyben évszázadok óta éltek együtt a különböző felekezeti és nemzetiségű családok. A falu az üldözött erdélyi szombatosok utolsó menedéke volt, 1864-ben még 160 olyan telket tartottak számon a faluban, melyen szombatos székelyek éltek. A következő években zömük

zsidó hitre tért.² Leszármazottaik nagy része, az erdélyi zsidók sorsát vállalva német koncentrációs táborokban pusztult el.

Mára leomlott a falu utolsó templomtornya is, csak a temetői maradtak épen a hajdani falut körülvevő hegyoldalakban. A völgy jobb oldalán a katolikus, református és az unitárius temetők, velük szemben a zsidó temető síremlékei állnak. A temetők sírköveinek nagy részét havadtői sírkövesek készítették, melyek lényegében alig különböznek egymástól, méreteik és kivitelezésük módja nagyjából azonos. Legtöbbjüket az ismert virág-, vagy levélornamentika díszíti, a katolikus, görög katolikus sírköveket kereszt jelzi, a zsidó temető síremlékein – melyeknek feliratai zsidó, héber és magyar nyelvűek – a Dávid-csillag, a három-, vagy ötágú gyertyatartó, a kilencágú Menóra, ritkábban két kéz ábrázolása látható.³

Menyhárt Károly 1860-as évek második felében készült sírkövein a szívből kinövő részarányos levél-virág ornamentika továbbgondolt változata jelenik meg, a virágtartó edénnyel együtt ábrázolt virágkompozíció. Az edénnyel együtt ábrázolt virágtő a környék falusi temetőiben gyakori díszítőelem, de abban a formában, ahogyan Menyhárt Károly megfogalmazta, ritkán fordul elő. Az 1860-as évek közepén több olyan sírköve készül, melyet korona díszít, és van még egy motívum, melyet Menyhárt alkalmaz először a havadtői kőfaragók között: ez a koszorú. A koszorú és a korona jelentéstartalma összefügg, mindkettő kört formál, ami az ősi hiedelmek szerint a tökéletességet és az éggel való kapcsolatot jelképezi. Gyűrűként egyesíti a földi és égi világot, egyúttal a két világ határát is kijelöli. Az ókori kultúrákban a birodalmak, közösségek vezetői hatalmuk jeleként viselték. A babérkoszorú a rómaiaknál is a hatalmat és a halhatatlanságot jelképezte. A koszorú ma is fontos szimbólum, az életben elért teljesítmények, örök értékű alkotások jutalma. A temetések alkalmával a sírra helyezett halotti koszorú eredetileg azt jelezte, hogy az elhunytat Isten védelme alá helyezték. Sírjeleken ábrázolva a tisztességben, becsületben leélt földi lét jutalmául nyert örök életet jelképezi. Sírköveinken a koszorú többnyire más jelképekkel együtt jelenik meg, rendszerint azok keretéül szolgál.

Menyhárt Károly egyik legkülönösebb sírkövét Tar János „... jo honfi Hiv Férj Gondos Gazda, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgó szorgalomal építettő Megy Biró...” és elhunyt felesége számára faragta. A tíz-egynéhány cm vastagságú 110×78 cm szokatlan alakú sírkövet 1982 nyarán kidöntve, a temető völgyre néző meredek oldalában találtam. A dombormű megmunkálásának

stílusából arra lehet következtetni, hogy az 1870-es évek elején készülhetett. Az aszimmetrikus kőlapra faragott kompozíció mondanivalóját kifejező fő elem a kő alakjához igazodó hatalmas holdsarló, melynek közepén az elhunyt portréját jeleníti meg, az egyik csúcsa a torony makettszerű ábrázolásával érintkezik, a másik mellett két szív ábrája látható, a toronyépítő és a családszerető férfi képi kifejezésekként. A feliratot a félhold öblében, gazdagon tagolt keretbe helyezi el. A merész fantáziával megalkotott kompozíció páratlan nemcsak a síremlékek, de a képi megfogalmazások, műalkotások között is.

A havadtői temetőben – mint általában ezen a vidéken – a családoknak elkülönített helyük van. A falu fölötti meredek hegyvég déli oldalán elhelyezkedő temetőben, a sírkertet a hegy irányából határoló árok mentén találjuk a Menyhárt család sorban elhelyezett sírjait. Több sírkő áll egymás mellett, egyenes sorban, gondosan kialakított utacska mentén, alul a régebben, felfele haladva a későbbben elhunytak emlékkövei. Egy kivételével, melyet Menyhárt András (Károly fia) készített, a sírkövek Menyhárt Károly faragásai. A legtöbb síremlék kiskorukban elhunyt gyerekek számára készült. A sorból kiemelkedik több mint kétméteres magasságával édesanyja számára 1871-ben faragott sírköve. A természetes formájában hagyott kő egyik oldalát simára faragta, melynek alsó részén szépen ívelt keretbe véste a szöveget, fölötte nagyméretű antikva betűkkel DOMS felirat.⁴ Az obeliszkyszerű kő hosszan elkeskenyedő kertelt mező felső részén hatágú csillag, a reformátusok jelképe. Készítésének évszámát a kő hátsó felére véste. Természetes formájában meghagyott kőbe faragta apja síremlékét is. Az enyhén csúcsos, kerekded kő felső részén virágos olaszkoszorúval övezve könyökben hajlított kar lúdtollat tart egy tintatartó fölé. A címerszerű ábrázolást kis párkány választja el a szövegmezőtől, mely kiemelt nagybetűkkel indul: DOMS, mint édesanyja sírkövén, majd N és N, vagyis Nemes és Nemzetes, kismemesi származásának öntudatos kihangsúlyozása. A feliratot egy pontból induló sugaras, elhegyesedő díszítés zárja, alatta „készítette fia Károly 1885”. Az évszám megismétlődik a kő hátsó részének faragásán, mely apja profilban ábrázolt portréja, amit – mintha a nyak meghosszabbítása volna – kerek ív fog közre. Alatta nagyméretű dombormű, a magyar címerpajzs. A síremlékre faragott ábrák, a toll, tintatartó, címer a szellemi életre nyitott, a nemzeti érzelmek iránt elkötelezett családról árulkodnak.

Menyhárt Károly a havadtői sírkőfaragást megteremtők egyik első és legtehetségesebb alkotói közé tartozott. Kö-

zel ötven éven tartó munkássága nemcsak alkotó tehetségéről, képzőművészeti kifejezőképességéről tesz tanúságot, de arról a formateremtő képességéről is, melynek köszönhetően a hagyományos népművészet elemeinek felhasználásával új – azt is írhatnánk –, korszerű stílust teremtett. Megteremtette a „havadtői sírkövek” jellegzetes stílusát, mely az őt követő sírkőfaragók keze munkája révén széles körben elterjedt, és a XX. század elejétől meghatározta a Nyárád és a Kis-Küküllő menti falvak temetőinek jellegét.⁵

IRODALOM

BODOR György: *Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezet-ről* = *Történelmi Szemle*, 1983, 2. sz., 281–305.

DANKANICS Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Bp., Magvető, 1983

ERDÉLYI Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, Kriterion, 1980

FORRAI Sándor: *Küskarácsonról sülvester estig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink*. Bp., Múzsák, 1983

HEREPEI János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp., Akadémiai, 1988

HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcel – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Bp., Helikon, 1990

IPLYI Arnold: *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast, 1854

JÁNOSFAVI Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett I–II*. Sajtó alá rendezte BENCZÉDI Pál, Kolozsvár, Minerva, 1942

KINDA István: *Homokkőbe faragott múlt. Havadtő régi sír-emlékei*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2016

KOVÁCS András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bp., Magvető, 1983

A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1623–1848. Bevezetéssel közléteszi TONK Sándor, Szeged, JATE, 1994

NAGY Margit, B.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1970

ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból I–VI*. Pest, Ráth, 1868–1873

PÉTERFY László: *Faragott sírkövek és díszítményei a nagykendői temetőben* = *Folklór Archivum* 7., Szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1977, 79–162.

SZÁDECZKY Lajos: *A csíki székely krónika*. Bp., MTA, 1905

JEGYZETEK

- 1 Lásd: „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik, lekem úgy óhajt Uramra, és hozzá kívánczik.”
- 2 A térítést Dr. Moses Gaster Jasi-i (Jászvásár) főrabbi kezdeményezte, akit 1885-ben száműztek Romániából. Brassóban telepedett, itt értesült a bözödújfalusi szombatosokról. Bözödújfalusiakról írt tanulmánya 1890-ben jelent meg Londonban.
- 3 A Dávid-csillag, a hétágú Menóra, a három- és ötágú szombati gyertyatartó az Izraelhez tartozást szimbolizálja. Az áldásra nyitott összeérő hüvelykujjú kezek a papi hivatásúak jelképe.
- 4 Dominus Optimus Maximusque Seprum: Legjobb, Legnagyobb és Legfensőbb Úr.
- 5 Havadtón tevékenykedő sírkőfaragók.